

„Az Ön archeológiája nem tudomány”

Önmagáság-technikák *A tudás archeológiájában*

Egyszer például alkalmam volt hallani Gérard Durrell egyik filmjében, ahogy a pireneusi pásztorok sajátos fűtynyelvükön éppen arról társalognak, és pedig igen eredményesen, hogy van-e a másiknak eladó kecskéje, és ha van, mi lenne annak az ára, és mennyit volna belőle hajlandó engedni. Nagy élmény volt, kár, hogy írásban nem tudom megosztani az olvasóval (igaz, elfűtyni sem tudnám). (Szilágyi N. Sándor)

Dolgozatomban a foucault-i életmű értelmezésében bevett, három korszakot elkülönítő fel fogásból indulok ki.¹ Ennek értelmében az 1969-es *A tudás archeológiája* összesíti az öt megelőző munkák eredményeit, s ezzel teret nyit a decentralizált hatalom teóriáját megfogalmazó írásoknak.² Ott szituálható, ahol az episztemológiailag elemezhető diskurzusformákról az etikailag³ elemezhető diskurzusformákra siklik át Foucault tekintete. Ez a váltás a szubjektum foucault-i elméletét is átrendezi: az énszerűen értett, passzív szubjektum kritikája egy önmagaként, aktív megképződésként értett szubjektum esélyelemzésévé alakul.⁴ Az *Archeológiából* idézek: „Nem annyira a szubjektumok kezdeményezőképességét korlátozó határokról van szó, mint inkább arról a mezőről, ahol ez a kezdeményezőképesség formát ölt (anélkül azonban, hogy ő alkotná a középpontját), általa működésbe hozott szabályokról (amelyeket azonban nem ő talált ki, és nem is ő fogalmazott meg), kapcsolatokról, amelyek támaszul szolgálnak a számára (amelyeknek azonban nem ő a végeredménye, sem a találkozási pontja).”⁵

A kései Foucault egyik hipotézise az, hogy olyan kultúrában élünk, melyben „a szubjektum teatrális önfeltárulkozása” megmaradt ugyan a társadalmi gyakorlatban, elvesztette viszont azokat a kontextusokat, melyek célszerűvé tették; olyan helyzetek és olyan diskurzusok beszél- tetnek magunkról, melyek ártalmatlanságát rákérdezés nélkül adottnak vesszük. *A tudás arche-*

¹ Most csak Gilles Deleuze *Archeológia*-tanulmányát említem, hiszen a korszakolás paradigmaticussága miatt a kijelentés nem igényel kidolgozott érvelést. Gilles Deleuze: *Un nou arhivist (Arheologia cunoașterii)*. = Uő: *Foucault*. Cluj 2002. 17–21. Deleuze monográfiájának *A gyönyörök gyakorlására* vonatkozó fejezete tárgyalja a problémát. Eszerint az életmű három egymást ontológiailag feltételező és történetileg értett dimenzió felmutatása köré szerveződik: a tudás, a hatalom és az önmaga. E három elkülönítése beilleszthető a szubjektumkoncepció szerinti tagolást figyelembe vevő kétkorszakúságba, mely szerint a szubjektum determinizmusának tétele lenne irányadó 1969-ig, illetve ezt követné a létezésesztétikák vizsgálta egyfajta felszabadítás proféciaja. Gilles Deleuze: *Încrețirile sau lăuntrul gândirii (Subiectivare)*. = Uő: *Foucault*. Cluj 2002. 83–109. Ugyanezt a felosztást veszik át az olyan kanonizált Foucault-értelmezők, mint D. Couzens Hoy. Couzens Hoy: *Introduction*. = *Michel Foucault. Lectures critiques*. Szerk. Couzens Hoy. Paris 1989. 9–23.

² Csak a kanonizálódott címeket emelem ki mindkét korszakból: I. 1961 – *Histoire de la folie à l'âge classique*; 1963 – *Naissance de la clinique*; 1966 – *Les mots et les choses*. II; 1973 – *Moi, Pierre Rivière...*; 1975 – *Surveiller et punir – Naissance de la prison*; 1976-tól *Histoire de la sexualité*. I–III. A két periódus között, az első margóján ott az 1969-es *L'archéologie du savoir*.

³ Itt és a továbbiakban *etikailag elemezhetőn, etikai jellegűn* azon beszédmódokat értem, melyek az egyén döntéshozatalaival teoretikus összefüggésben számolnak (pl. politika, szexualitás és a dolgozat hipotézisei szerint az ismeretelmélet egy sajátos nyulványa, az archeológia).

⁴ A kettő közötti különbség az etika–morál, szubjekció–szubjektíváció differenciát is feltételezi, melyet *A szexualitás története* kötetében dolgozott ki. A kérdésirány elhajlását az *Archeológia* már jelzi: „Ekképpen ez az elemzés nem az episztémé irányában folynék, hanem egy másikban, amelyet az etika irányának nevezhetnénk.” Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford., jegyz., utószó Perczel István. Bp. 2001. 249. A továbbiakban az *Archeológia* idézeteit csak az oldalszám feltüntetésével adom meg. Ezekben az esetekben természetesen erre a kiadásra gondolok.

⁵ Uo. 261.

ológiája is ennek a kultúrának tere, szintje, átlós dimenziója,⁶ így megjósolható, hogy a diskurzusában beszélő hang is kontextusát keresi; hogy nincs tudatában annak, ki és miért „bujtogatja beszédre”. Ez a hiány annál erőteljesebb, hogy a szövegben igencsak elkülönül az a hang, amely magát egyfajta „önmagaként” építi ki, egyes szám első személyben beszél, vállalja a Michel Foucault név alatt futó szövegeket, illetve azokat a terveket, amelyek a szövegíró foglalkoztatják – az „életművet” –, s beszélgeti magához a kritikusokat, illetékesként válaszolja meg vádjaikat. Ezek az alakzatok, hangképződmények azonosíthatók az önmagaság megképzésének építményeiként, „önmagaság-technikákként”,⁷ egybejátszásai ezen technikák gyakorlatát írják le, s ez egyfajta művészet (*les arts de soi-même*). Ezeket a képződményeket igyekszem úgy visszakeresni a szövegben, hogy olyan kérdésekkel forduljak feléjük, melyekkel a kései Foucault fordult az önmagaság technikai gyakorlatának történeti alakulatai felé.

Ebből a kísérletből származna egy harmadik: ezen önmagaság-stratégiákból adódó játszmák milyen pontokon határozták meg a magyar *Archeológia*-fordítást és az azt megelőző kísérleteket, illetve a magyar Foucault-terminológia vitáját?

Hogyan tehető fel foucault-diánusan a *ki beszél?* kérdése?

Azt hittük, már messze járunk, és most mégis ott találjuk magunkat önmagunknál (*A gyönyörök gyakorlása* 16).

Hogyan tudok olyan tudásra szert tenni, amely nem fogad el kritikátlanul tudományos *a priori*kat? Hogyan fedezhetek fel új tapasztalati mezőt? Hogyan teremthetek új diszciplináris mezőt? Ezek az *Archeológia* kérdései. Az én kérdésem ezekhez képest az, hogy ki az, aki ezeket a kérdéseket felteszi; illetve, amennyiben valamilyen képződményként azonosítható, hogyan épül fel, milyen alapra épül rá? Ha *A szexualitás történetének* történeti metaforikájára kapcsolodom rá, akkor meg: hogyan „törődik önmagával” Foucault ebben a szövegben? Ezek a kérdések így, a nehézségek jelzése nélkül, nem célravezetők. Két irányból érzékelem azt, hogy gondok lehetnek.

(1) Egyfelől legitim-e etikailag orientált kérdéseket feltenni egy episztemológiailag elemezhető diskurzusnak? Egy, a tudás működésének dimenziójára rákérdező szövegről milyen kijelentéseket tehet egy erkölcsileg orientált elmélet?⁸ „Az igazat megvallva aligha én leszek az, aki majd ezt eldönti”⁹ – mondja erre Foucault. Másrészt meg az „önmagaság technikai” olyan módon tesznek fel erkölcsi kérdéseket, hogy történeti kategóriákat mutatnak fel a válaszok ala-

⁶ Itt csak néhányat vettem át azon metaforák közül, melyekkel a Foucault-írásokat, -elméleteket leírják, s jelzik annak a helynek a tudás mezejéhez képest vett kitüntettségét, ahonnan ezek a beszédek megszólalnak.

⁷ A fogalmat Foucault-tól veszem át. *Az önmagaság technikai* című tanulmányában azon négy specifikus technika egyikeként azonosítja az önmagaság technikáit, melyekben az emberek a magukról forgalmazott tudás „igazság-játékait” megjátsszák. Meghatározását idézem: „4. az önmagaság technikai, melyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy egyedül vagy mások segítségével a saját testén és lelkén, a saját gondolatain, viselkedésén és életmódján különböző műveleteket végezzen el, megváltoztassa önmagát, hogy ezáltal elérje a boldogság, a tisztaság, a bölcsesség, a tökéletesség vagy a halhatatlanság valamilyen állapotát.” Michel Foucault: *Az önmagaság technikai*. = Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Vál., szerk., előszó Sutyák Tibor. Debrecen 2000. 331–345, 346.

⁸ Ez a dilemma, a két diskurzustípus elkülönítésének feltételezésével, ott van *A gyönyörök gyakorlásában* is: „Az általam elemzendő területet olyan szövegek alkotják, amelyek azzal a céllal íródtak, hogy szabályokat, véleményeket, tanácsokat adjanak arról, mi a helyes viselkedés: »gyakorlati« szövegek tehát, amelyek maguk is »gyakorlat« tárgyai, hiszen azért íródtak, hogy elolvassák, megtanulják, használják, kipróbálják őket és elgondolkodjanak rajtuk; végső soron azért íródtak, hogy a mindennapi viselkedést illetően legyen szerepük” (Michel Foucault: *A szexualitás története*. II. *A gyönyörök gyakorlása*. Bp. 1999. 17).

⁹ Foucault: *i.m.* 265.

kulataiban. *A tudás archeológiája* ezen technikák történeti realizációinak egyikeként hagyja olvasatni magát, ennyiben a rá etikai szöveggként tekintő olvasat nem kerül az episztemológiai problémák mögé/főlé, mindössze máshonnan nézi őket. Efelől kérdésem úgy érthető: hogyan beszél magáról episztemológiailag érdekelt, kognitív típusú szövegben egy poszt Nietzscheiánus gondolkodó – Michel Foucault?

(2) Innen adódik a második probléma. Milyen tényezőket kell figyelembe vennem ahhoz, hogy ne az *ember* nevű antropológiai formációra vonatkozzék a kérdés *ki?*-je, illetve, hogy ne arra az individuumra, akit a *Michel Foucault* tulajdonnév jelöl? Hogyan kerülhetem el a „lélektani szintézisoperátorok”¹⁰ szerinti elemzést?

A kérdés második része jelzi azt, hogy a *ki?* kérdése csak problematikus utalhat a tulajdonnévvel jelzett individuumra. Mert éppen Foucault-ról van szó. Foucault-ról, aki mindig elutasító a rá személyiségként, emberként hivatkozó kérdésekkel szemben.¹¹ És ott a nagy tézise is a szubjektum mozgásképtelenségéről. Itt az *Archeológia*-beli, az ellentábor nézőpontjából megfogalmazott változatot idézem: „...semmit, hogy elveszítsék azt a lágy, oly vigasztaló bizonyosságot, hogy megváltoztathatják, ha nem is az életet, de legalább önnön létük »értelmét« pusztán pár friss szó által, amely csakis tőlük jön, és forrása közvetlen közelében élve örökre fennmarad.”¹² Ez a tétel elégséges érv lehet az ellen, hogy rákérdezzek egy eleve nyomtalan, mert semmi sajátlagosat felmutatni nem képes képződményre.

Azt hiszem azonban, hogy valamilyen alakban jogosan tehető fel a fent jelzett kérdés, hiszen már az is gyanús lehet, hogy Rorty is igen erőteljesnek érzi Foucault részéről a *self-fashioning* játékát (erősnek az egyén önnön megképzésére szánt technikáit);¹³ másrészt meg a fényképeivel szerveződő kultusz, monográfiaíróinak nagy száma tudatosan és folyamatosan szervezett önmagára hagy következtetni.

Adekvát lehetne az az eljárás, mellyel az *Archeológia* kérdez rá a beszélő alanyra a beszédképződmény képzési szabályai által kijelölt pozícióira. „Az így felfogott beszéd nem egy gondolkodó, megismerő és gondolatait kimondó alany méltóságteljesen kibomló megnyilvánulása: éppen ellenkezőleg, egy halmaz, amelyen az alany szóródása és önmagával való folytonosságának hiánya definiálódik.”¹⁴ Amennyiben diszkurzív térben követek alany-képző stratégiákat, kielégítő lehetne. Ezzel azonban azt rekeszteném ki, ami a legérdekesebbnek mutatkozik: a megképző jelleget, a létrehozás munkáját, a képzési szabályok rései közötti munkát, mellyel „kissé lázas mozdulatokkal” az a „labirintus” jön létre, melyben az önmaga stratégiái láthatóak lesznek.

A kérdés ezekre a gyakorlatokra és benyomásokra építve úgy is feltehető, hogy benne a *ki?*-t úgy értjük Michel Foucault-ra, ahogyan azt ő maga is tette az antikvitas és kereszténység könyvekből beszélő egyéneire vonatkozóan: „...meg kellett keresnem az egyén önmagához való viszonyának azon formáit és módozatait, amelyekkel létrehozta magát, és amelyekkel magára mint alanyra ismer. [...] azt, hogy az igazság miféle játékaiban keresztül gondolja el saját létét az ember, ha örültnek vagy betegnek érzi magát, ha önmagát élő, beszélő, dolgozó lényként állítja

¹⁰ Foucault ide sorolja a következőket: a szerző szándéka, lelkiületének formája, gondolkodásának szigorúsága, az öt kísértő témák, az életét végigkísérő és annak értelmet adó program. Vö. Foucault: *i.m.* 40.

¹¹ Itt a Chomsky–Foucault–Eldres beszélgetésre hivatkozom, melyben az inszisztens riporter két ízben is felhívította Foucault-t azzal, hogy „személyes kérdésre”, „saját kreativitására és szabadságára” akarta visszavezetni a Foucault-i tudományfelfogást. Michel Foucault: *Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom.* = Uő: *Nyelv a végtelenhez.* Szerk. Sutyák Tibor. Debrecen 2000. 201–241, különösen 217.

¹² Foucault: *i.m.* 269.

¹³ Richard Rorty: *Erkölcsei identitás és személyes autonómia: Foucault esete.* = Uő: *Heideggerről és másokról.* Pécs 1997. 245–253.

¹⁴ Foucault: *i.m.* 73. A következtetést idéztem, a probléma bevezetéséhez és tárgyalásához vö. 70–73, 118–123.

be, vagy ha bűnösnek és büntetendőnek tartja magát.”¹⁵ Így újra történeti értelemben kerülünk az előbbi vádak mögé: ameddig létezik egy olyan kulturális gyakorlat, melyben az egyén történeteket gyárt önmagáról, mert ez az, ami érvényesülését biztosítja, addig történetei, halálának története is rákapcsolódik egy ilyen igazságjátszmára; az érdekes az, hogy hogyan teszi ezt. Amennyiben meg ezt a rákapcsolódási eljárást követi az *Archeológiában*, dolgozatom is diszciplínárisan *gondolkodástörténetinek* nevezi magát.¹⁶

Álljon itt még két kikötés. Dolgozatomban nem feltételezem valamely antropológiai képződmény eleve adottságát az *Archeológiában*, hanem azt a stratégiát igyekszem követni, amellyel létrejön. Másrészt meg – és nem mintha ennek különösebb jelentősége lenne – úgy ítélem, hogy Foucault ezt a megképzést tudatosan alakítja.

Szövegbeni önmagaság-technikák. Az Ön és az Önök

„A beszéd realitás” – mondhatnánk tömören. Ha így van, akkor nem pusztán tükrözés. A beszéd azt is jelenti, amiért és amivel az emberek harcolnak: jelenti a hatalmat is, amelynek megszerzésére az emberek törekednek. (Kelenen János)

Furcsa lehet, hogy a Foucault-életmű analitikus leírásai gyakran hivatkoznak magánéleti választásokra.¹⁷ Hipotézisem az, hogy ez az elméletírói tendencia azzal áll összefüggésben, hogy maguk a Foucault-szövegek éreztetik saját hangjuk konstruált, sokszor disszonáns voltát, bejelentik egy én-jellegű formáció végét, s ezalatt működésének elveit is felmutatják. A kíváncsiság fokozott: képes-e alakítani a diskurzust az, aki az alakítás képtelenségének proféciáját mondja?

Ennek a kíváncsiságnak a genealógiáját akarom a továbbiakban kiolvasni *A tudás archeológiájából*. Ebben a munkában viszont problémát jelenthet az, hogy milyen szűrőt alkalmazok a probléma szempontjából relevánsnak nevezhető szöveghelyek azonosításában. Textuális kritériumot aligha adhatnék meg.¹⁸ Járható volt viszont az az út, mely annak alapján választotta le a mondatok csoportját, hogy ezek mennyiben akasztották meg a kognitív összetevőkre kíváncsi olvasást.¹⁹ Így jutottam el egy olyan kijelentéscsoporthoz, melynek terjedelme meglepő, hiszen

¹⁵ Foucault: *i.m.* 1999. 10–11.

¹⁶ Idekivánkozok Foucault vonatkozó meghatározása: „Összefoglalóan tehát azokat a feltételeket próbáljuk meghatározni, amelyek közepette az ember számára »kérdéssé válik«, ki is ő valójában, mit csinál, és milyen az a világ, amelyben él. A gondolkodástörténetnek – ellentétben a viselkedés- vagy ábrázolástörténettel – éppen ez a feladata” (Foucault: *i.m.* 263).

¹⁷ Itt lehetne történetet mondani arról, hogy mennyire nem függ össze Foucault 1971-es közéleti szereplése, a Groupe d'Information sur les Prisons-ban játszott szerepe (erre vonatkozóan lásd Eribon, Didier: *Michel Foucault*. Paris 1989. 237–251) és azok a cselekvéslehetőségek, melyek a *Surveiller et punir*-ből olvashatók ki. „Az értelmiségi tevékenysége szerinte abban áll, hogy meghatározza azokat a konkrét formációkat és viszonyokat, melyek igaznak és hatalmasnak bizonyultak a történelem folyamán” – írják Dreyfusék (Hubert L. Dreyfus–Paul Rabinow: *Qu'est-ce que la maturité? Habermas, Foucault et les lumières*. = *Michel Foucault*. Lectures critiques. 127–141, 135). Eszerint miért megy bele Foucault a közéleti szereplés játékába?

¹⁸ Ilyen típusú szempont keresésével alighanem az egyes szám első személyben íródó mondatok maradnának felszínen, ezzel viszont az önmagaság stratégiáinak egyik formáját tudnám csak azonosítani: azt, amelyben grammatikai szempontok olvastathatják etikaiként az episztemológiai diskurzust. Az olyan esetekre gondolok, mint: „továbbá a nekem feltett kérdések nélkül, a felmerült nehézségek nélkül, az ellenvetések nélkül nem bontakozott volna ki ennyire tisztán a szemem előtt az a vállalkozás, amelyhez, *akár tetszik, akár nem, immár kötve vagyok*.” (Foucault: *i.m.* 26. Kiemelés tőlem – K.A.)

¹⁹ Ezekben a tapasztalati összetevőkben nem ok nélkül bíztam meg. A történetírásban ugyanis egyre gyakrabban határolják el a történetírói diskurzus kognitív és etikai összetevőit olyan pszichológiai érvek alapján, hogy a történeti tapasztalás egyszerűen hagyatkozik rá az értelem epizodikus, narrációcentrált és etikai dimenziójára, illetve ennek kogni-

diszciplínaalapozó szöveggént jelenti be magát *A tudás archeológiája*. (Ezt mellékeltem a szövegtárban.)

Ezt a fentebb jelzett olvasási tapasztalatot a szakirodalom azzal jelzi, hogy Foucault megváltoztatta diszciplináris elvárásainkat. Közel hozta egymáshoz a filozófiát és a történetírást, illetve praxissá alakította azt a filozófiát, melynek egy új típusú idealitáshoz van köze: a történeti idealitáshoz.²⁰ Ezek az álláspontok stabilnak tekintik a diszciplináris határokat – ennyiben meggy könnyen Foucault elhelyezése ezeken belül/kívül –, nem tudnak eligazítást adni a praxis működésére vonatkozóan. Az elmélet gyakorlatként való azonosítása azért teszi problematikusá a gyakorlatról való beszédet, mert ez a beszéd éppen azokkal az én-technikákkal függ össze, amelyeket a korai Foucault szubjektumelméletei elfeledtetnek.

A technikák azonosítása ahhoz a következtetéshez juttathat el, hogy Foucault még a filozófiai diszciplína történetileg szinkrón határai között is nehezen elhelyezhető, mert többfajta filozófiai diskurzus én-technikáit helyezi egymás közelébe. Úgy alapít diszciplinát, hogy közben többfajta alapító gesztus én-konstrukcióinak tanulságát hasznosítja. Ezt a heterogenitást egy olyanfajta tudományos elvárás szankcionálhatja, mely – Foucault metaforájával – „az anyakönyvek moráljé”: ennek fő elvárása a homogén elméletírói magatartás. Ezért kell Foucault-t felmenteni minden hasonló természetű kilengés azonosításakor. „Foucault preferenciái és azon tény közötti ellentmondás, hogy szerinte nem lehetséges és még csak nem is kívánatos egy, a saját tevékenységét igazoló elmélet, nem egyéb látszólagos ellentmondásnál; a feszültség egy koherens módszer elemeit képes biztosítani.”²¹ Illetve elmarasztalni, ha a preferenciák úgy hozzák.²² Ez a tipikusan barkácsoló eljárással leírható én-technika éppen a szubjektumelméletek egyfajta modellje is: a történeti a priorikból építkező szubjektum önmagasága csak az egymás mellé helyezésben azonosítható. A heterogén én-formáció összetevői történetileg meghatározottak és tipikusak, a heterogenitást viszont az önmaga konstrukciói mindenikére jellemzőként mutatják fel. Ennyiben képesek a történeti idealitásokról történetileg meghatározatlan kijelentést tenni.

A tudás archeológiájában az önmagaság gyakorlatában az alábbi összetevőket tudtam azonosítani:

1. az ÉN/MÁSIK viszony igazság játszámája – ez képzeli meg az elérhetetlen, mert azonosíthatatlan beszélő trópusát.²³ Ennek a játszámának több árnyalata jelentkezik a szövegben:

tív, fogalmilag vezérelt összetevőire. A kettő a pszichikum szintjén elválik egymástól. Pléh Csaba: *Megjegyzések Gyáni Gábor Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése című könyvéhez*. Buksz XIII(2001/1). 30–34.

²⁰ A magyar recepcióban éppen a történészek fogalmazznak meg ilyen típusú állításokat. „Foucault-nál az idő vagy a történelem átfogó elmélete helyett a történelem sajátos *gyakorlata* szolgál válaszként a történelem megragadásának problémájára. Ezért állíthatja, hogy munkája »már nem a történelemről, hanem a történelemben való reflexió«. Ez a praxis egyrésztől teljes mértékben tudatában van történeti meghatározottságának és esetlegességének, másrésztől azonban képes arra – s ez adja a kutatások filozófiai tétjét –, hogy saját procedúráit követve korlátozott érvényű »lokális« idealitásokra mutasson rá, s ilyeneket hozzon létre az időben” (Takács Ádám: *Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucault-nál. = A történész szerszámosládája*. Szerk. Szekeres András. Bp. 2002. 15–37, 20).

²¹ Nyersfordítás tőlem – K.A. A francia változatban így hangzik: „La tension entre les préférences de Foucault et le fait qu’il ne soit pas possible ni même désirable, selon lui, d’offrir une théorie justifiant son action, n’est donc qu’une contradiction apparente; cette tension même fournit les éléments d’une méthode cohérente” (Dreyfus–Rabinow: *i.m.* 137).

²² Ide a legjobb példa éppen Rorty: *i.m.* 253.

²³ Foucault: *i.m.* 27, 261.

a) a másik felől beszéltetett én: ez jelentkezik a *Bevezetés* utolsó bekezdésében, illetve a *Be-fejezésben*, ahol egy *mi* beszél az *ön* felé, illetve egy *önök* az *én* felé. Ebben az esetben a kritikának tulajdonítható önmagasságképző funkció.²⁴

b) az én mint másik: ezen a hangon beszél Foucault korábbi írásairól. Itt újra az „anyakönyvek morálja” ellenében azonosítható az az alakzat, mely leleplezi a barkácsoló eljárást magát: a szóródást, az arctalanságot bejelentő.²⁵ Ez az alakzat azonban éppen a többi közé iktatottsága miatt alakítja sajátosan történetivé az önmagasság hangja heterogeneitásának eljárását.

c) az én mint nem-másik: olyan eljárásokra gondolok itt, amelyek a negatív definíció fogalmának felelnek meg, ahol az én valamilyensége a másik egy jellemzőjének tükrében válik láthatóvá.²⁶ Ennek a stratégiának attitűdbeli megfelelője az a nagyvonalúság, mely az én intencióit mindig a másiktól való különbözőségükben tünteti fel, ezért mondhat le könnyen olyan tétokról, melyek a másik szemszögéből fontosnak nevezetnek. Ez a hang beszél olyankor, ha könnyen belemegy abba, hogy pozitivistának neveztessek, vagy lemondjon a szerzői, művek által kiharcolt halhatatlanságról, illetve egyetértést jelezzen azok felé, akiktől elvették „önnön létük »értelmét« pusztán pár friss szó által, amely csakis tőlük jön, és forrása közelében élve örökre fennmarad”.²⁷ Ilyenkor akár második személyben is megszólítja közönségét.²⁸

Ezek az önmagasság-stratégiák kulturálisan a Foucault-t megelőző episztemológia másik iránti érzékenységéből, a bataille-i, blanchot-i kivülségkategóriákból vezethetők le.

2. A többes szám első személyben beszélő elméletíró, a tudomány tisztos művelőinek „mi”-je: grammatikailag azonosítható eljárás, az arisztotelészi tudománymodell hozza forgalomba. Ezzel a hanggal állnak összefüggésben a kognitív koherenciát számon kérő elvárások, illetve a klasszikus tudománymodellek, melyek előírják, hogy Foucault-nak milyen összetevőkre kell figyelnie az archeológia alapozó munkájában.²⁹

3. A kultúrhérosz hangja: ez a hang a *fehér folt* tropológiája köré szerveződik. Itt egy olyan történetnek leszünk olvasói, melyben egy még ismeretlen földrész felé indul el valaki, hogy elhozza a tüzet, megalapozza a beszédet, beváltsa az ígéretet. A *terra incognita* megközelítésében szükség van a veszély folyamatos érzékeltetésére. Az *Archeológiában* sok az ilyen jellegű passzus: „Vajon nem fenyeget-e, hogy mindaz, ami idáig féltve őrködött a történész fölött, és napnyugtáig elkísérte [...], most eltűnik, hogy egy üres, közönyös, minden bensőségességet és ígéretet nélkülöző területet hagyjon szabadon az elemzés számára?”³⁰ Ezt a trópuszt egészíti ki a labirintus metaforája, mely konstruált térhez köti a felfedezést.

²⁴ Azt hiszem, elegendő itt csak arra gondolni, hogy az *Archeológia* az Episztemológiai Kör provokatív kérdésére adott válaszból nővi ki magát. Vö. Michel Foucault: *A tudományok archeológiájáról*. = Uő. *Nyelv a végtelenhez*. Szerk. Sutyák Tibor. Debrecen 2000. 169–201.

²⁵ Foucault: *i.m.* 27, 170.

²⁶ Uo. 101–102, 173–174–175, 184, 202–203.

²⁷ Uo. 269.

²⁸ Uo. 163, 265.

²⁹ Uo. 173.

³⁰ Uo. 54, illetve 26–27, 37, 42, 93, 99. stb. Ennek a tropológiának most mindössze a kanti hagyományára hivatkozom képisége kidolgozottsága miatt is: „Az igazság birodalma ez a sziget (csábító név); és hatalmas, háborgó óceán övezi, a látszat tartománya, hol ködgomolyok és gyorsan olvadó jégtáblák új földek hamis ábrándképét keltik, és folyvást hiú reményekkel álmítják a felfedezésre vágyó, bolygó hajóst, kalandokba sodorják őt, melyekről soha nem tud lemondani, melyeket azonban végigvinni sem tud soha. De mielőtt kimerészkednénk erre a tengerre, hogy széltében-hosszában szemügyre vehessük és megbizonyosodjunk afelől, remélhetünk-e tőle valamit, hasznunkra fog válni, ha még egy utolsó pillantást vetünk a szárazföld térképére, melyet éppen elhagyni szándékozunk, és megkérdezzük magunktól, először, hogy nem érhetnők-e be ennyivel, vagy nem kényszerülünk-e ennyivel beérni, ha egyszer másutt sehol nincs szilárd talaj, melyen építkezhetnénk, és másodsor, hogy milyen címen birtokoljuk ezt a földet, és milyen alapon gondolhatjuk, hogy biztonságban lehetünk minden ellenséges jogigénnyel szemben” (I. Kant: *A tiszta ész kriti-*

4. A filozófusköltő hangja – ennek a hangnak a nagy modellje Foucault esetében is a nietzschei beszédmód – a Foucault-t patetikusként jellemzők³¹ az én-technikáknak erre a komponensére érzékenyek. Ez a diskurzus eredményesen járja át a kognitív, illetve az esztétikai alapú szövegosztályozások kategoriális határait.³²

5. A vallomást tevő – ezen a szinten a sejtető, titkokba bevonó, a kijelentések formálódásáról vallomást tevő filozófus hangja lesz én-képző, ő az, aki létrehozza a titok tárgyát, hogy aztán lebegni hagyja. Ő meséli el a szöveg történetét, a megírás folyamán alakuló diszpozícióit, néha láttatja a személyes választások motívumait is. Itt konstruálódik meg a beavatott befogadó, akinek a titok szól, s akinek szimpátiája a későbbiekre éppen ezzel a technikával biztosítható. A nagy modell kétségkívül Descartes, akit Fehér M. István éppen emiatt nevezett „a sutgó Descartes”-nak.³³

6. A hangtalan, aki azt a struktúrát hagyja szóhoz jutni, amely személytelenül beszél az *il y a* mögül. „Mi ez a szubjektum nélküli, névtelen rendszer, ki gondolkodik? Az »én« robbanása már megvolt – nézzék meg a modern irodalmat –, ez most az »il y a« felfedezése. Az *il y a* vagy az *on* felfedezése.³⁴ Más jelleggel ugyan, de visszatérünk a 17. század nézőpontjához ezzel a különbséggel: nem az embert helyezzük Isten helyére, hanem egy névtelen gondolkodást, a szubjektum nélküli tudást, az identitás nélküli elméletit.”³⁵ Nyilván ennek a hangrétegnek az azonosítása nem jelent állásfoglalást Foucault strukturalista volta mellett. Ennek a beszédmódnak a hosszú távú érvényesíthetlenségét az is bizonyítja, hogy a Foucault vizsgálta idealitások, történeti voltak miatt, nem adódhatnak a maguk természetességében, nem képesek saját nyelvükön kimondani a róluk magukról szóló igazságot.

A kérdés a továbbiakban az, hogy a fentebbi hangváltozók jelenléte az episztemikus, kognitív természetű szövegben milyenként hagyja azonosítani ennek státusát, milyen területet ír le az a diszciplína, melyhez ilyen önmagaság-játszmák társulnak.

Elfogadom Foucault azon nézetét, hogy az önmagaság-játszmák mindig etikailag írhatóak le négy szempont figyelembevételével: az etikai szubsztancia aspektusára, a behódolás módjára, az etikai szubsztanciát alakítani képes eszközökre és a moralitás teleológiájára való tekintettel.³⁶ A *tudás archeológiája* önmagaság-játszmái az első szempontból lehetnek érdekesek, és választ adhatnak a szöveg státusára rákérdezőnek. Itt ugyanis az episztemikus térbe helyezett beszélő szól etikai értelemben, az elméletírás hangjának terében kell eljátszania saját kompetenciájának játszmáját, etikai szubsztanciája tehát éppen a megismerés szubjektumaként előállított önmaga. Történetileg tehát az önmagaság technikáinak olyan formációja kerül elénk, mely nem a vágyat, a szándékot vagy az érzelmekeket kezeli etikai értelemben relevánsként, hanem az

kája. Bp. 1995. 249–250). Hogy a kanti párhuzam nem véletlen, azt bizonyítsa az, hogy Foucault kis-doktorija Kant *Antropológia pragmatikus szemszögből* c. munkájának francia fordítása, illetve ennek kommentárja volt.

³¹ Klaniczay Gábor: *Foucault és büntetése*. Buksz III(1991/1). 20–27, 29; Kelemen János: *A szavak és a szavak*. Buksz XIII(2001/1). 6–14, 12.

³² Foucault: *i.m.* 54, 136–137, 149, 170, 245.

³³ Elhangzott Kolozsváron Fehér M. István a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 2001 novemberében tartott előadásában. *Vö.* 27, 29, 61, 101–102, 149, 173.

³⁴ Magyarra lefordíthatatlan névmások, mindkettő a személytelen történet, létezés leírására alkalmas.

³⁵ Nyersfordítás. Az eredetiben így hangzik: „Qu’est-ce que ce système anonyme sans sujet, qu’est-ce qui pense? Le »je« a explosé – voyez la littérature moderne –, c’est la découverte de »il y a«. Il y a ou on. D’une autre façon, on en revient au point de vue du 17ème siècle, avec cette différence: non pas mettre l’homme à la place de Dieu, mais une pensée anonyme, du savoir sans sujet, du théorique sans identité” (Beszélgetés a *Quinzaine Littéraire*-ben. 1966. 05. 15).

³⁶ Michel Foucault: *Az etika genealógiájáról*. = *Uő: A fantasztikus könyvtár*. Szerk. Romhányi Török Gábor. Bp. 1998. 179–180.

elméletírói kompetenciát magát.³⁷ A kései Foucault úgy hagyja tehát olvastatni önmagát, hogy az önmagasága gyakorlásához szükséges tudás kategóriái közé kitüntettként illeszti be az elméletírói kompetenciát.

Következmények:

1. A foucault-i életmű három ontológiája (az önmagunk megismerő énkénti, önmagunk a hatalmi játszmákban helyet kereső énkénti és önmagunk önmagunk felé forduló ontológiái) integratív módon és nem csupán komplementer jellegében is összefüggésbe hozható. Foucault írásainak mint történeti formációnak a szintjén ugyanis önmagunk önmagaság-technikái a megismerő önmagát hagyják etikai szubsztanciaként azonosítani, s ezzel ennek problémáit az eset szintjén kapcsolják vissza az én hermeneutikájának diskurzusába. Ian Hacking állítja, hogy Foucault és Kant leválasztották az etikát az ismeret terepéről, és a szabadság terepén helyezték el azt.³⁸ Ez az állítás azzal lesz finomítható, hogy az ismeret terepét más irányból viszont Foucault visszakapcsolja az etikára, éppen azzal, hogy elméletírói kvalitását önmagaság-játszmákkal (is) bizonyítani igyekszik.

2. Foucault történetfilozófiája arra tett kísérletként is olvashatóvá válik, hogy a történetírói, filozófiai szakutadást etikailag integrálja az önmagáról való tudás formái közé. Ezzel egyfajta választ fogalmaz meg a posztretorikai hagyomány autonómmá váló, önmagát szakdiszciplínaként definiáló történetírás dilemmáira, mely a pártatlanság igényének megfogalmazása ellenére nem képes leválni identitásképző funkcióiból és megszövegezettségének tropológiájából adódó elfogultságáról.³⁹

3. Rabinow és Dreyfus azon álláspontját, hogy Foucault átveszi az antikoknak a létezés esztétikájáról szóló tanítását, csak úgy fogadhatjuk el, hogy közben figyelembe vesszük a modell összetevőiben kieszközölt változtatásait.

Fordítástörténet

Baudrillard Foucault-könyve⁴⁰ olyan magatartást jelez Foucault szövegeivel kapcsolatban, mely szimptomatikusnak nevezhető: felejteni kell a poétikus Foucault-t, azt, akinek a mondatai ívében van ott az a félelmetes erő, ami lebéníthatja a poszt-foucault-diánus filozófiát. Ha nem is ennyire éles megfogalmazásban, ez a félelem van jelen a magyar *Archeológia*-fordításokban⁴¹ is, illetve abban a vitában,⁴² mely a fordítások adekvátságát kéri számon. A vitázó felek többször is igazolják a baudrillard-i tézist azzal, hogy tanácstalanok a foucault-i szövegek meghatározásának kérdésében, és nem tudnak egyebet tenni, mint irodalomelméleti terminusokkal jellemezni a foucault-i írásmódot. „Foucault feszes retorikájú, pátosztól fűtött, szug-

³⁷ Az a gyanúm, hogy Foucault nem áll egyedül ezzel az elgondolással. Nietzsche, Bataille említhetők lennének ugyanitt. A hipotézist azonban csak részletesebb esettanulmányok igazolhatnák.

³⁸ Ian Hacking: *L'amélioration du soi.* = Michel Foucault. Lectures critiques. 257–263, 263.

³⁹ Ezeket a kérdéseket a kortárs történetírás akut módon érzékeli. Jörg Rüsenthel veszem át a retorikailag vezérelt és posztretorikus történetírás elkülönítését (Jörn Rüsen: *A történetírás poétikája.* = *Narratívák* 3. A kultúra narratívái. Szerk. Thomka Beáta. Bp. 2001. 39–51), Hayden White-től a történeti szöveg tropológiai összetevőiből adódó társadalmi involváltságának hipotézisét (Hayden White: *A történelem terhe.* Bp. 1996).

⁴⁰ Jean Baudrillard: *Oublier Foucault.* Paris 1977.

⁴¹ Ide gyűjtöm össze a próbálkozásokat a fordítók neve alatt: Angyalosi Gergely: *A diskurzív szabályszerűségek.* Gond (1998/15–16). 266–296; Gángó Gábor: *A tudás archeológiája (Bevezetés).* Pompeji III(1992/4).144–501; Sutyák Tibor: *A tudományok archeológiája. Válasz az Episztemológiai Kör kérdésére.* = Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen 2000. 169–200. Nem hagyható ki *A szavak és a dolgok* 2000-es Romhányi-féle fordítása sem, hiszen az *Archeológia* és e könyv között sok a terminológiai egyezés.

⁴² Angyalosi Gergely, Gángó Gábor, Fázsy Anikó, Klaniczay Gábor, Kelemen János, Perczel István, Romhányi Török Gábor, Sutyák Tibor foglalnak állást ebben a vitában.

gesztív metaforákkal tarkított s ugyanakkor szigorúan logikus gondolatmeneteből összekovácsolt szövegét a fordítás a legtöbb kulcsfontosságú helyen zavaros, gőzös, érthetetlen és értelmetlen halandzsává silányítja.⁴³ Illetve egy tíz évvel későbbi szövegben ugyanazok a szempontok: „Foucault abban az igyekezetében, hogy ismeretlen episztemológiai mezőkre vezesse olvasóját, erősen egyéni nyelvet alkotott, mely bővelkedik szuggesztív metaforákban és strukturális elemzésekbe beleszövődő patetikus, néha egyenesen drámai jelentésárnyalatokban.”⁴⁴ Azt hiszem, a gond csak azzal van, hogy a Foucault-jelenséghez nem (csak) ez az adekvát terminológia. Ezek az elvárások a filozófusköltő, a diskurzusalapító Foucault-t tudják közvetíteni a magyar közönség felé. És ezt eredményesen is teszik.

Az eddigiekben – a teoretikus állásfoglalások mellett – a fordítások mindig az önmagaság-játszmák valamelyikét erősítették fel és tüntették ki a többi rovására. Ilyen variánsokat tudtam azonosítani:

1. Az ún. „konceptiótlan fordítások”. Fázsy Anikó 1990-es *Felügyelet és büntetésére*, illetve 1990-es Nagyvilág-beli *Dits et écrits*-részlet fordításaira gondolok itt. Ezt csak a körkép hiánytalansága kedvéért említem meg, Klaniczay és Gángó meggyőzően érvelnek a fordítások célt tévesztettsége mellett.⁴⁵

2. A franciás típusú formák visszaadásában érdekelt, Foucault poétikai innovációira figyelő fordítói megoldások. Sutyák Tibort, Angyalosi Gergelyt és Romhányi Török Gábort említem itt. Ezek a fordítások főleg a nietzsche-i örökségre tehetik érzékennyé a magyar Foucault-recepciót, arra, amit Rorty a franciás Foucault-nak nevezett, s amit – autoriter gesztussal – elmarasztalt.

3. A terminológiai egyeztetésre figyelő, a terminológia genealógiáját kereső fordításkonceptiók: Gángó Gábor és Perczel István fordításai. A két fordításgyakorlat abban tér el, amiben a két történész írásgyakorlata egyébként is eltér, abban, ahogyan ezt a genealógiát értik. Gángó Gábor a terminusok eszmetörténeti kontextusait keresi. Azokat a szinkron tudományos struktúrákat keresi vissza a terminusok mögött, melyek termékenyítőleg hatottak Foucault terminológiájára, mely gyakran mutatja fel görbe tükörben kora tudományos divatjainak szakterminológiáját. Szakszerűen kidolgozottak azon elemzései, melyeket az egyes foucault-i fogalmak származástörténetéhez rendel.⁴⁶ Ezzel az önmagaság-játszmák közül az én/másik viszonyra fókuszáló olvasatát adja. S ez nagy nyereség.

Perczel István *Archeológiája* szintén a terminológia genézisének történetét mondja el. Csakhogy ezt a történetet a magyarítás kísérleteként érti.⁴⁷ Fordításához csatolja mind a már meglevő magyar terminusok listáját, mind pedig az ezekkel együtt adódó problémák jegyzékét. A módszer nagy lehetősége, hogy a terminusok kulturális dimenzióból kulturális dimenzióba kerülnek át: ilyen például a *test biologique* kifejezés, mely a magyar fordításokban szereplő *biológiai test* helyett felveszi a *vérvizsgálat* alakot, mely az eljárások azonosságát közvetíteni tudja.

⁴³ Klaniczay: *i.m.* 29.

⁴⁴ Kelemen: *i.m.* 12.

⁴⁵ Klaniczay: *i.m.*; Gángó Gábor: *Szavaink és a dolgok. A foucault-i terminológia fordításának kérdéséhez*. Magyar Tudomány (1991/4). 497–501.

⁴⁶ Lásd például a *représentation, genèse, série* fogalmainak kontextuális elemzését. Gángó: *i.m.*

⁴⁷ „...konszenzus csak néhány kulcskifejezés esetében alakult ki, s ekkor sem igazán átgondolt, inkább csak adódott egyetértésről van szó. Ráadásul – ha jól értem – ez az egyetértés leginkább akkor áll elő, ha valamit latinosan fordítunk, hiszen erre általában csak egyetlen lehetőség kínálkozik. Magyarítás viszont, úgy tűnik, majdnem ugyanannyi született, ahány fordító foglalkozott a művel. [...] Ezért a második utat vállaltam, törekedve a legtöbb kifejezés lehetőség szerinti magyarítására, és a fordítás folyamán egyre törve fejemet a legjobb megoldáson” – írja az *Archeológia* utószavában (Foucault: *i.m.* 275).

Szintén szakszerű megoldás, és kritikailag igencsak indokolt. Az önmagaság-technikáknak viszont felerősíti a klasszikus tudományosság-modellek felé orientálódó összetevőit: a hangtalanul beszélő én-összetevőt, mely a gondolat hangja természetes megszólaltathatóságának illúziójától terhelt, illetve a tudományos közösségek intézményesített beszélőjének hangját. Kísérlete ilyen értelemben sikeres. Nyilván az önmagaság-játszmák árnyalatai nem hallgathatók el ezen két kitüntetett hangváltozat hangsúlyozásával (ezért is adhatok magyar nyelvű és ebből a fordításból származó példákat az esetek mindenikében). A fordított szöveg azonban sokszor mérsékli a francia keltette veszélyérzetet (hogyan én magam se maradjak ki a retorikus Foucault dicsőítőinek sorából).

A fordítók nyilván saját én-hermeneutikájukat is fordítják a szövegekkel együtt. Észrevételeimet inkább kontrollelemzésnek szántam a dolgozat második részének Foucault-olvasatához. A kérdés innen is nézhető: a fordításkonceptek önmagaság-játszmái az etikai szubsztanciát milyen viszonyba hozzák a fordítás teoretikusának, gyakorlójának szerepével?